

**O'zbekistan Respublikasi Joqari ha'm
Orta arnawli bilim ministrliqi**

**O'zbekistan Respublikasi Awil ha'm
Suw xojalig'ı ministrliqi**

**Tashkent ma'mleketlik agrar universiteti
No'kis filiali**

«Agronomiya» fakulteti

**2-kurs «Tog'ayshılıq ha'm xalıq jasaw orınların
ko'klemzarlastırıw»
ta'lim bag'darı**

«Dendrologiya» pa'ninen

Kurs jumisi

Orınlag'an:

Qunnazarov F

Qabillag'an:

O'tenov T.

JOBASI

- 1) Kirisiw.**
- 2) Tiykargi bolim**
- 3) Alma (Malus) tin' ahmiyetli tur wakilleri.**
- 4) Almurt (Pyrus) tuwisi haqqinda sipatlama ha'm olardin' tur wakilleri**
- 5) Biye tuwisi olardin' turleri ham jasaw sharayati.**
- 6) Jywmaqlawshi bolim.**

KIRISIW

Dendrologiya grekshe so'z bolip dendro ag'ash putalogos pa'n yamasa ilim degendi bildiredi.

Tog'ayshiliq tog'ay miloratsiyasi mexanikaliq togaydi koklemzarlastiriw panlerin uyreniwde ag'ash ham putalardin' har tarepleme uyreniw ahmiyetli waziypalardan biri bolip tabiladi. Sonin' ushin agash putalardin' sistematikasi tirshilik formalari, morfologiyasi, biologiyasi, jasaw muddeti kobeyiwi ortaliq penen qatnasiqlarin jaqsi biliw talap etiledi. Ag'ash putalardin' sistematika qurami osimliklerdin' uliwma rawajlaniwina juda az bolimin tutadi. Ag'ash ham putalar qurami jag'inan az bolsada insan tirshiliginde olardin' ahmiyeti juda ulken. Misali olardin' ag'ashi sanaatda h'am awil xojalig'inda har qiyli tarawlarda isletiledi. Olardan tselyoloza qagaz, poner, kukirt, mebel ha'm tag'i basqada onimler islep shig'ariladi. Ag'ash ha'm putalardi puqta uyreniw olardi O'zbekistanda kop egiw ulken a'hmiiyetke iye. Sebebi hazirgi bar tog'ayzarlar maydani respublika teretoriyasina salistirg'anda oz prosentini tutadi. Sonin' ushin dendrologiya pa'nin rawajlandiriw bunin' ushin tez osetug'in osimlik turlerin tan'lap aliw olardi koplep egiw ha'm tarqatiw ah'miiyetli waziypalardin' biri. O'simliklerdi watanimizda tabiiy jag'dayda osip atirg'an ag'ash ha'm putalar menen shet ellerden alip kelip introduksiya etiw mumkin. Tog'ay qanigelerinin' ha'm introduktorlardin' aldina tomendegi waziypalar juklengen.

a) bar tog'aylardin' sanin kobeytiw ha'm apasin jaqsilaw a'ste osetin ha'm sapasiz bolg'an ag'ash puta turlerin tez osetug'in ha'm ag'ashi sapali turler menen almastiriw.

b) tabiyattin' qolaysiz sharayatina sodan qatti suwiqqa jerdin' shorina issi ha'm qurg'aq hawag'a shidamli turlerge ajiratiw.

v) turli ziyarli nasekomalar ha'm keselliklerge shidamli turlerdi aniqlaw.

g) osirip atirg'an osimliklerdin' manzarali qasiyetlerin uzaq yamasa qisqa jasaw muddetlerin aniqlaw koklemzarlastiriw jumislari ushin turlerin tan'lap aliw.

Dendrologiya botanika pa'ninin' bir tarawi bolip onin' menen birge rawajlanadi. Pa'nnin' rawajlaniwinda Rus alimlarinan T.E.Pallas akademik E.F.Zuev A.A Nortov A.T. Bolotovlardin' xizmetleri ulken.

Jer sharinin' ag'ah puta florasi 40 min'nan aslam turdi qamtiydi. Olardin' kopshiligi tropikalik ha'm subtropikalik poyaslarda tarqalg'an. G'MA da (Garesiz Mamleketler Awqami) tabiiy osiwshi dendroflorasinin' 2883 turdi tutip olardin' 83 turi ashiq tuqimli osimlikler jatadi. Tog'ay qanigelari ha'm dendroliklardin' ag'ash puta osimlikleri boyinsha jumislarinin' na'tiyjesinde G'MA nin' florasi bir qansha bayidi ha'm hazirgi waqitta ashiq tuqimlilardin' 200 den aslam turi jabiq tuqimli ag'ash puta osimliklerdin' 2000 nan aslam turi intiroduksiya etilgen malim.

Solay etip GMA da osiriletug'in ag'ash puta osimliklerinin' uliwma turler sani 5000 nan asti. Barliq tur osimlikler tog'ay xojalig'inin' ilimiy mekemelerinde ha'm botanika bag'larinda uyrenilmekte. Olardin' ishinen kobirek paydalilari togay duziwde tog'ay palasalarin jaratiwda sondayaq koklemzarlastiriw boyinsha jumislarda qollanilmaqda osimlikler organlarinin' sirtqi duzilisi ha'm olardin' ha'r turliligini osimliklerdin' morfologiyasi uyrenedi.

Atirgulliler tuximlasinin' alma, almurt, biye tuwislari Sipatlamasi . Bioekologiyaliq ozgeshelikleri

Paydalanilg'an Adebiyatlar

**A.Q Qayumov A.T Berdiyev X.F Xamraev S.A Turdiev
Dendrologiya Tashkent 2014**

**Usmanov.A Dendrologiya 1974
Rusanov F.N Slavkina T.G**

www.ziyonet.uz

www.wikepedia.ru

Bul tuqimlasta quraminda terek, puta ha'm ot sho'p osimlikleri bar. Japiraqlari a'piwayi ha'm quramali du'zilgen, qaptal japiraqshalari bolip, nawbet penen jaylasadi. Gulleri tuwri bes ag'zali eki jinisli bolip, ja'nlikler jardeminde shan'lanadi. Bazida shan'lanbastan da miywe payda etedi, biraq urig'i bolmaydi. Miywesi shireli yaki qurg'aq bolip, olardi turli; danesheli, jan'g'aq quramali miywe, jalg'an miywe, jemisli miywe h'am basqa turlerge ajiratiw mumkin.

Alma tuwisinda 60 dan artiq tur bolip, olar normal iqlimli zonalarda osedi. G'MA florasinda 15 turi ushraydi. Kop turi jabayi halda osedi. Jabayi halda osetug'in tog'ay almasi,

mayda miyweli alma, qizil alma turleri asirese diqqatqa ilayiq. Botanika bag'inda 45 turi ostiriledi. Olardan 5 ewi Arqa Amerika, 2 ewi Orta Aziya, 29 Qitay, 5 ewi Evropa, ha'm 4 ewi Uzaq Shig'is Florasina tiyisli.

Alma kishi terek, japiraqlari a'piwayi duzilgen, sheti tegis qaptal japiraqshalli. Gulleri jiynalg'an sayaman topgul payda etedi.

Tog'ay almasi (*Malus silvestris* Mill.) boyi 8-10 m li balent terek. Denesinin' qabirshag'i jasil bawir ren' yaki qizil bawir ren', shaqalari qon'ir-kulren',paqali tuksiz ashiq jasil ren' bolip , kelte paqallari tikenge aylang'an. Japiraqlari ush muyesh formada , tuki orama ten'gesheli. Japiraqlari ken' mayek siyaqli yaki oval formada , tuksiz sheti tishsheli, uzin bandli jas japiraqlari buyra tukli.Miywesi 1-2 den bolip jaylasadi, shar siyaqli yaki domalaq ,mayek tarizli jasil sari , eti sarg'ish , ashshi yaki qishqiltim . Tuximinin' boyi 4-7mm eni 2mm.

Tog'ay almasi (Malus Silvestris Mill.)

Bul alma Evropada aralas tog'aylarda osedi. Jaqti suyer suwiqqa shidamli terek. Qumli topiraqli jerlerde jaqsi osedi. Darya boylarinda japiraqli tog'aylarda da ushraydi. Ol asten osedi, tamirinan bashkileydi. Parxish ham sabiw joli menen kobeytiriw mumkin. Tuximinan kobeytiriwde baharde sebiyetug'in bolsa, tuximin strafikatsiya qiliw zarur. Miywesi jiyiledi. Ag'ashi qatti, bekem bolip, an'sat kesiledi ha'm jaqsi siypaqlanadi. Aprel ayinda gulleydi ha'm 1 kg da 40min' dana tuxim boladi.

Shig'is almasi (Malus orientalis) boyi 10 m ge jetetug'in ken' shaqalang'an tikensiz terek. Paqali tukli, japiraqlarinin' arqa tarepinde ha'm gul boleklari kul ren' tukli, tuximinan ha'm tamir nartinan kobeyedi. Kavkazda, Qirimda ha'mde Kishi Aziyada Iranda darya boylarinda tog'aylarda osedi.

Malus Orientalis Almasinin' miyvesi

Qizil alma (*Malus Niedzwietzkya* Dieck) boyi 5-8 m ge shekem shaqasi shar siyaqli yaki ellips siyaqli bolg'an terek. Shaqalari tikensiz, paqali qizil binafsha ren'de. Japiraqlar oval formada teris siyaqli qizg'ish, tukli sheti otkir tisheli, japiraq baldag'i 2,7sm, tukli. Gulleri 5-7 den jiynalip zontik siyaqli topgul payda qiladi.

Bul alma Tyan-Shan tawinda osedi, selleksiya ha'm shag'ilstiriw jumislarinda qimmatli tur esaplanadi. Ol

Botanika bag'inda ostiriledi. Onin' **M.Sieversii** turi da Orta Aziya respublikalarinda ushraydi.

ALMURT (PYRUS) TUWISI

Bul tuximlasqa terekler, ha'mde ulken-ulken terekler kiredi, kobinshe shaqalari tikenli boladi. Japiraqlari a'piwayi duzilgen,

putin, nawbet penen jaylasadi, guzde togilip ketedi. Qaptal japiraqshalari bolip olar tez togilip ketedi, gulleri aq yaki sarg'ish , jiynalip topgul payda etedi. Miywesi shireli, mazali bolg'anliqtan jelinedi, konditer ha'm konserva o'nimlerin islep shig'ariwda paydalaniladi.

Bul tuqimlastin' 60 dan artiq turi bar, olar tiykarinan jilli iqlimli aymaqlarda tarqalg'an. G'MA da 15 turi ushraydi. Ayirim turleri juda kop egiledi. Botanika bag'inda 10 turi ostiriledi, olardan 3 ewi Orta Aziya, 2 ewi Evropa, 4 ewi Qitay ha'm 1 ewi Uzaq Shig'is florasina tiyisli.

Korjinskiy almurti (Pyrus Korschinskyana Rgl) boyi 6-8 m diametri 20-40 sm li, shaqasi jayilg'an yaki sozilgan tikeniz terek .Burtikleri iri, oval formada, tig'iz jaylasqan ten'gesheli. Bir jilliq shaqasi aq tuk penen qalin' qaplang'an boladi. Japiraqlarinin' boyi 5-10 sm, lanset siyaqli alaqan tarepi biraz ken' ishki tarepi uzin. Sheti tisheli, tuksiz, jiltiraq, arqa tarepi tig'iz tamirli, aq tukli boladi. Gulleri aq, diametri 2-2.5 sm, guljapiraqlari, oval siyaqli-uzin. May ayinda gulleydi. Miywesi ulken mayek siyaqli jasil, piskende jasil sari ren'ge kiredi mazasi ashqiltim.

(*Pyrus Korschinskyana*) Almurti

Apiwayi almurt (*Pyrus communis* L .) Ulken terek bolip, boyi 20-30 m, denesinin' qabig'i qalin', qon'ir ren'de, boyina teren' jarilg'an, qabiq taslap turadi. Shaqalari kobinshe tikenli boladi. Paqali tuwri, tuksiz sari qonir jiltiraq. Japiraqlari domalaq yaki oval siyaqli, ushi otkir, sheti tegis, alaqani uzin, arqa tarepi tukli. Bul almurt mart ayinda gulleydi ha'm sol menen bir waqitta japiraq jazadi. Gulleri aq nektarli. Miywesi avgust sentyabraylarinda jetiledi, boyi 3-4 sm, eni 1.5 sm, jasil bolip, jetiliw aldinan sargayadi. Kishi Aziya , G'MA nin' Evropa boliminde h'am Orta Aziya respublikalarinda ushraydi. Tawli rayonlarda ten'iz betinen 2000 m ge deyingi balentlikte osedi. Bul almurt sayag'a shidamli osse jaqsi onim beredi.

Ussuriya Almurti (*Pyrus ussuriensis* Maxim.) boyi 15 metrge jetetug'in shaqalari tikenli terek. Shaqalari ken' tig'iz jaylasqan japiraqlari domalaq. Gulleri aq miywesi domalaq, diametri 2-5 sm, kelte sari yaki sarg'ish jasil, qabig'i qalin'. Eti shireli, tas kletkalari bar mazali. Bul almurt avgust-sentyabr aylarinda pisedi.

Ol Uzaq Shig'ista , Koreada, Manjuriyada, ha'm Yaponiyada ushraydi . Ol suwiqqa ha'm qurg'aqshiliqqa shidamli. Ag'ashi awir,qatti, ashig sari, ozegi qizil, G'MA nin' Evropa boliminde, Moskvada ha'm Sverdilovsik qalasi a'tirapinda egiledi.

Og'an almurttin' jaqsi sortlari sabiladi, ha'm selleksiya jumislarinda paydalaniladi. Tog'ayshiliq jumislarinda sinap koriw ahmiyetke iye. Botanika ba'inda osiriledi. Mart aprel ayinda gulleydi.

Ussuriya Almurti(*Pyrus ussuriensis* Maxim)

Ayba (Behi) (Gydonia) Tuwisi.

Bul tuwisqa bir tur- a'piwayi ayba (Gydonia oblonga Mill.) kiredi. Miywesi aziq awqatta ahmiyetke iye., Orayliq Aziya h'am Kavkazda koplep osiriledi. Miywesinde 8-14 ke shekem tuqimi bolip, tuximinan an'sat kobeyedi. Aybag'a jaqin tur Yapon aybasi yaki xenomeles (Chaenomeles japonica Thunb.Lindl..) suliw qizil gulleri ha'm limon korinisinde sari miyweleri sebepli korkemli puta sipatinda koplep ostiriledi. suwiqqa shidamli.

